

TAUTINĖS
LIETUVIŲ
SAVIMONĖS
LYGIS XIV A.
PABAIGOJE © *Edvardas Gudavičius*

Keturių ar net penkių šimtmečių Lietuvos ir Lenkijos sanglauda buvo istorinis reiškinyss ir, žinoma, procesas, vykęs įvairiais lygiais ir srautais. Kažkuriais jo etapais tenka kalbėti apie dvi Lietuvas ar apie dvi Lenkijas (beje, konceptualiai pirmiausia dvi Lietuvos buvo įvardytos lenkų, o dvi Lenkijos – lietuvių istoriografijoje). Tai bendriausias įvardijimas, taikytinas civilizacinės problematikos plotme. Tačiau bendriausią įvardijimą galima atskleisti tik gerai įvardijus sudėtinės reiškinio dalis, t. y. parodžius istorinę visuomenių (tautų, valstybių, jų ekonominių ir kultūrinių vertybių, jų interesų) sanglaudą ir jos kitimą. Pirmiausia reikia išsiaiškinti, ką jautė pačios šios visuomenės šiai sanglaudai atsiradus ir kaip šios visuomenės matė pačios save. Pradėti tenka nuo jų savimonės.

Ryškiausiai savimonę atskleidžia priešybė *mes – jie*. Ji veikia įvairia apimtimi ir įvairiais lygiais. Atsižvelgiant į temą, reikia kalbėti apie tai, kaip lietuvių etninė savimonė iš gentinės virto tautine. Vadinasi, reikia kalbėti apie tą laiką, kai gentis (ar gentys) virto tauta. Kaip kiekvienam istoriniam reiškiniui susiklostyti ar išsilaikyti reikalingos istorinės sąlygos, jos buvo yra ir bus reikalingos tiek savimonei, tiek tam tikrai jos kategorijai. Tautinės savimonės atsiradimo situacijoje svarbiausia, nors ir ne vienintelė sąlyga yra valstybė. Iš to išplaukia, kad atsiradus ankstyvajai valstybei tautinės savimonės dar nėra – ji atsiranda vėliau. Tai svarbu, bet svarbu ir tai, jog nuo šios chronologinės gairės prasideda tautinės savimonės atsiradimo procesas. Šis procesas XIII a. išskyrė lietuvius iš kitų baltų. Baltų bendros kilmės solidarumo – gentinio antagonizmo priešybių vienybėje išsiskyrė du tolesnės raidos keliai. Valstybės susikūrimo išvakarėse ryškėja bent du baltų visuomenės etninės savimonės lygiai: gentinės diduomenės ir eilinių žmonių. Tai savaime parodo, kad dilemoje *mes – jie* pirmasis komponentas jau tapo sudėtinis: ne šiaip sau *mes*, o kokie *mes*. Šie *mes* virto ar, tiksliau, ėmė virsti socialinio prestižo – socialinio antagonizmo priešybių vienybe. Ji atsirado tuomet, kai genties vadus ėmė supti pastovi kariauna, perauganti į periodiškai egzistuojančią socialinę terpę, o patys vadai tapo socialinę hegemoniją ir aukštą padėtį paveldinčiais žmonėmis. Bet tik lietuvių vadų socialinė hegemonija virto politine, aukšta padėtis išskirtine, o jų kariaunų periodiška egzistencija įsitvirtino negrįžtamai. Tai ir buvo valstybės mechanizmo

atsiradimas. Atsitiktinis pridėtinio produkto nusavinimas virto pastoviu ir pradėjo klostytis jį įteisinanti tradicija, šio produkto gavimas ar davimas tapo gyvenimo būdu. Kai Mindaugo laikais lietuvių *mes* jau akivaizdžiai išsiskyrė į gaunančiuosius ir duodančiuosius, kitose baltų gentyse tai dar nebuvo taip akivaizdu (bene toliausiai šia linkme buvo pažengusi žemgalių visuomenė). Ir lietuvių visuomenėje dar nebuvo aiškios ribos – buvo tik aiški ir stiprėjanti poliarizacija. Kitur ji dar tik pradėjo ryškėti. Lietuvių visuomenėje tai įvyko, kitur tik vyko. Taigi ten ir *mūsų* gaunantysis komponentas nebuvo toks skaitlingas, negavo tiek pridėtinio produkto, neturėjo tokio socialinio prestižo, o apie jo politinį prestižą nebuvo ko ir kalbėti.

Valstybės atsiradimą žymėjo vadų vartimas kunigaikščiais, jų kariaunų viršūnių – administratoriais, daugumos kariauninkų – karo prievolinkų padėtį užsitikrinusia terpe, pastarajai pasipildant turtingiausiais eiliniaais žmonėmis. Šitas socialinis elitas pridėtinį produktą, tiek kuriantis valstybei, tiek jai susikūrus, nusavindavo ir viduje, ir išorėje. Viduje tai buvo dovanos ir vaisės, išvirtusios rentą; išorėje – plėšimais įgyjamos gėrybės (kiek ir kur tai jau spėjo tapti kontribucija, šaltiniai, deja, beveik nieko nepasako). Šis *išorinis gavimas* darė lietuvių elito ir kitų eilinių baltų gentinį antagonizmą labiausiai socialiniu, o šių baltų gentinio elito – labiausiai politiniu antagonizmu. Greta to, atsirado lietuvių elito politinis prestižas kitų baltų elito akyse. Viduje galima ir reikia kalbėti apie atsiradusį lietuvių elito ir eilinių žmonių socialinį antagonizmą bei elito socialinį prestižą šių žmonių akyse. Nedrįsčiau teigti, kad kitų baltų genčių eiliniai žmonės puoselėjo kokius nors socialinio prestižo jausmus lietuvių elito atžvilgiu: ir lietuvių diduomenę, ir eilinius lietuvius jie vertino paprastai – gentinio *mes* požiūriu. Nemanau, jog eiliniai žmonės (tiek lietuviai, tiek kiti baltai) vertino kieno nors apskritai politinį prestižą. Tiesa, lietuvių diduomenė, kaip ir užkariautojai vokiečiai, be abejo, naudojo socialiniu prestižu, perkamu socialinio antagonizmo kaina. Taip baltų bendros kilmės solidarumo – atskirų genčių antagonizmo priešybių vienybė vienu aspektu virto lietuvių elito ir kitų baltų eilinių žmonių socialiniu antagonizmu, kitu aspektu – lietuvių elito politiniu prestižu kitų baltų elito akyse, tiek socialiniu prestižu eilinių lietuvių akyse. Greta to, atsirado visų baltų nelietuvių ir vokiečių socialinis antagonizmas bei lietuvių elito ir vokiečių politinis antagonizmas. Žinoma, stiprėjo lietuvių ir vokiečių politinio prestižo konkurencija baltų nelietuvių elito akyse. Užtat politinis prestižas nedomino nei lietuvių, nei kitų baltų eilinių žmonių. Tačiau jų akyse iškilo lietuvių elito ir vokiečių socialinio prestižo konkurencijos priešybė su socialiniu antagonizmu tiek lietuvių elitui, tiek vokiečiams. Baltų erdvėje dėsningai vyko tai, kas jau anksčiau buvo įvykę germanų ar slavų etninėje erdvėje.

Kur reikėtų, aptarus šias istorines sąlygas, ieškoti lietuvių tautinės savimonės pradinių pasireiškimų XIII a. antroje pusėje – XIV a.? Kur buvo ta dirva, kur ši savimonė galėjo ir turėjo atsirasti? Pirmiausia reikia pamatyti konkrečius prestižo pokyčius, kuriuos lėmė Lietuvos valstybės susidarymas. Iki jai susidarant, socialinio prestižo beveik apskritai nebūta. Gyvavo tik vadų ir artimiausios jų aplinkos individualus ar grupinis prestižas, kurį galima laikyti tik socialinio prestižo užuomazga. Valstybei susidarius, socialinio prestižo – antagonizmo priešybių vienybė tapo gyvenimo norma. Lietuviai tapo socialiai ir politiškai organizuota visuomenė, pasiskirstė valdymo ir prievolių atlikimo funkcijos, šių funkcijų pagrindu gyvenimo sampratoje susiklostė socialinė hierarchija ir privilegijų turėjimo – neturėjimo būklė, o visa tai įformino papročių teisė. Kiti baltai tokia visuomene netapo. Įtraukus juos į užkariautojų kolonijines valstybes, jiems atiteko eilinių lietuvių padėtis, tik socialinį antagonizmą su valdančiaisiais čia papildė etninis antagonizmas. Tarp jų ir vokiečių buvo griežtas ir vienareikšmiškas *mes* – *jie*. Lietuvių visuomenėje valdančiuosius ir valdomuosius skyrė socialinis *mes* – *jie* ir jungė etninis *mes*. Politiškai organizuotas lietuvių elitas pajuto savo politinį prestižą, kurį galėjo priešinti rusų, lenkų ir naujai atsiradusiam vokiečių politiniam prestižui. Liko rusų ir lenkų ekonominio ir kultūrinio prestižo persvara, bet ypač skaudžiai ši prieprieša buvo jaučiama vokiečiams. Bendra apimtimi lietuvių elitas užsitikrino sau paritetinę padėtį kaimyninių politinių darinių tarpe. Ekonominis kaimynų pranašumas jau negimdė nepilnavertiškumo jausmo, nes ir lietuvių elitas pradėjo gyventi iš surenkamos rentos. Be to, karinis jo pajėgumas buvo gera priemonė šiam savo būties trūkumui atsverti. Kita vertus, ekonominis atsilikimas iš karto dar neleido susikurti prestižinę lietuvių elito padėtį atitinkantiems poreikiams, bet kultūrinis atsilikimas, kaip kenkianti politiniam prestižui aplinkybė, nebuvo gerai suvoktas. Maža to, karinis ir politinis kaimynų (ypač susiskaldžiusių rusų) silpnumas kėlė lietuvių politinę organizaciją jų pačių akyse. Šiuo požiūriu, lietuviu apsimokėjo būti. *Mes* lietuvių elito akimis buvo neblogesni už *juos*. Visa ši būklė siejosi su tarnavimu valdovui, kuris ją užtikrino, su šalimi, kurioje ši būklė reikėsi. Tai ir buvo tautinė savimonė, siejanti žmogų su šalimi, o ne vien su kažkurio lygio bendruomene. Kokiais lygiais, kokia apimtimi ir kuriuo metu ji atsirado?

Šaltiniai gana gerai mums parodo Mindaugo savimonės pokyčius. Livonijos ordino magistrui Andriui Štirlandui nužudyti Tautvilą siūlė dar genties ir kariaunos vadas, siųsdamas brangias dovanas ir žadėdamas pridėti antra tiek. Tačiau šis pasiūlymas buvo padarytas žmogui, išsiskiriančiam proto galia savo visuomenėje, ir tai lėmė Mindaugo kontaktus su dvasinio riterių ordino nariais ne vien karo lauke. Įvykių eiga atsitiktinį susidūrimą pavertė tęstiniu bendravimu, ir Mindaugas pažino lietuviams svetimą, priešišką ir paslaptinę Europos civilizacijos pasaulį.

Jis pasimokė iš jo žmonių labai daug ir, svarbiausia, susipažino su jų politinių vertybių samprata. Mokinys pranoko savo mokytojus: Mindaugo prašomas popiežius patvirtino krikščioniškos Lietuvos karalystės, kaip šv. Petro leno, politinę programą. Lietuvos karalius per porą metų pasiekė tai, kam Lenkijos valdovai sugaišo kelis dešimtmečius, o Čekijos – porą šimtmečių. Per šiuos porą metų Mindaugas išmoko mąstyti kaip Vidurio Europos monarchas.

Mindaugas pasiekė daug, bet daug ir mokėjo. Žemaitija buvo perleista Livonijos ordinui. Šis žingsnis paliudija antrą lūžį Mindaugo politinių vertybių sampratoje. Iki tol Mindaugo politika buvo lietuvių ir kitų baltų vienijimas, priverčiant paklusti lietuvių kunigaikščius ir kitų baltų vadus, aukščiausią lietuvių kunigaikščių ešeloną išžudant arba išvežant. Kito kelio nebuvo, ir Mindaugas geriau už kitus mokėjo eiti šituo keliu. Stambiausieji žemaičių kunigaikščiai pasitraukė iš šio kelio, pakluso skalviai, nadruviai, jotvingių dalis. Mindaugo kariuomenė pasirodė Kurše. Mindaugas darė tai, ką Piastai ir Premislaičiai darė vakarų slavų, o Arpadai madjarų gentyse. Silpnesnių genčių elitui buvo suteikiama galimybė įsiliesti į stipresniosios genties kuriamo valstybės mechanizmo žemesniašias grandis, tapti tokio lygio gaunančiųjų socialine terpe. Silpnesnių genčių duodantiesiems jų pridėdamo produkto nusavinimas pakeitė jų turto plėšimą ir jų pačių išsivarymą į vergiją. Visa tai vyko tarp žmonių, kurių kalba buvo suprantama, gyvenimo samprata ir mentalitetas tokie patys. Plačiąja (etnine) prasme ir vieni, ir kiti buvo tie patys *mes*. Siaurąja prasme *mus* ir *juos* dabar ėmė skirti ne etniniai, o socialiniai kriterijai, ir šioje plotmėje silpnesniųjų genčių elito viršūnė jau atsidūrė vienoje terpėje su valdančiosios genties elitu. Iki krikšto Mindaugas ėjo būtent šituo keliu, vadovavo šiam vyksmui ir įsitvirtino kuriamo naujo socialinio, politinio ir etninio modelio viršūnėje.

Visu tuo lietuvių tautos kūrimasis sutapo su čekų, vengrų, lenkų tautų kūrimusi, tik vėlavo 3-4 šimtus metų. Išoriškai sutapo čia ir krikšto žingsnis: Lietuvoje, kaip ir kitur, jį padarė šalies suvienytojas. Tačiau skyrėsi šio žingsnio sąlygos: lietuviai susidūrė su kitokiais Europos reprezentantais negu minėtos tautos, o atotrūkis tarp jų ir toliau pažengusios Europos buvo kur kas didesnis. Todėl už krikštą reikėjo mokėti brangiau ir šita kaina buvo ne tik Žemaitija, bet ir daugelis kitų baltų. Antrasis Mindaugo sampratų lūžis buvo ne vien tėvų tikėjimo ir papročių pakeitimas: Mindaugas turėjo keisti visą politinę ir valstybės kūrimo koncepciją. Krikščioniškoji Lietuvos karalystė nebebuvo baltus vienijanti valstybė. Vietoje to, Mindaugas, išsirūpinęs popiežiaus patvirtinimą prijungiamoms rusų žemėms, ėmė vienyti ir ne baltų etnosą ten, kur tai galėjo padaryti.

Lietuvos valdančiosios dinastijos požiūris į rusus buvo sudėtingas. Kunigaikščiai, ateinantys į jų žemes, kaip rodo Vaišelgos pavyzdys, primdavo stačiatikių

tikėjimą. Viduramžių – tikėjimo epochos – sąlygomis ideologinė orientacija reiškė labai daug: ir rusų metraščiai, ir vokiečių kronikos savo tautiečius dažniausiai vadina krikščionimis, t.y. apibrėžia ne etniniais, o konfesiniais kriterijais. Taigi, tapęs stačiatikiu, lietuvių kunigaikštis suartėdavo su savo naujais valdiniais, bet atitolėdavo nuo savojo etnoso. Kita vertus, Mindaugas nepritarė Vaišelgos tapimui stačiatikiu. Tai buvo požiūris į užvaldytų žmonių tikėjimą kaip neprestižinę religiją. Ir sugrįžę į pagonybę, Lietuvos valdovai stačiatikiško krikšto nepriėmė, nors jų stačiatikių valdinių skaičius ilgainiui pranoko lietuvių skaičių. Tai rodo, kad Lietuvos valdovų akyse lietuvių etnosas išsaugojo savo prestižinę valdančiojo etnoso padėtį, kad šie valdovai tam tikra plotme turėjo skaitytis būtent su lietuvių socialinio elito nuomone. Tai buvo nauja, lyginant su gentine epocha. Tokie buvo pirmieji lietuvių tautinės savimonės požymiai: buvo norima būti tokiems, kokiais būta ne genčių, o tautų apsuptyje, t.y. būti lietuviams tokia kokybe, kokios buvo kitos lietuviams žinomos tautos. Valdovai, dinastija ir socialinio elito viršūnė turėjo tokią savimonę, kuri reiškėsi feodalinės socialinės sampratos ryšiais: karvedžiai, vietininkai ir artimiausia jų aplinka laikė save valdovo valdiniais, ištikimybė jam buvo jų aukščiausia gyvavimo vertybė. Valdovas protegavo juos, reiškė per juos savo valią ir atlygino jiems už jų tarnybą. Jis buvo savas valdovas, šnekantis ta pačia kalba, besilaikantis tų pačių papročių, priklausantis *mums*, o ne *jiems*. Tik dabar šią *mūsų* sampratą ikūnijo valstybiškai organizuota šalis ir socialinio elito gerbūvis šioje šalyje. Ši gerbūvį užtikrino ištikima tarnyba savajam valdovui. Tokia buvo Lietuva ir tokie buvo tautinę savimonę įgiję lietuviai. Jie tokie tapo dėl jų politinės ir socialinės organizacijos. Ji labiausiai juos vienijo kaip *mus* ir skyrė nuo *jų*. Nuo jos kitimo priklausė ir sampratos *mes* – *jie* kitimas.

Eiliniai žmonės, kuriuos dabar galime vadinti valstiečiais, etniškai irgi buvo lietuviai, tačiau jau XIII a. pabaigos šaltiniai liudija, kad valdančiųjų lietuvių požiūriu tai buvo antrarūšiai lietuviai. Juos skyrė dar aiškiai nenusibrėžusi, bet parodanti labai akivaizdžią socialinę poliarizaciją riba. Visi tarnavo valdovui, bet jau žymiai išsidiferencjavusių karo ir darbo tarnybų pagrindu, arba, kaip tai sužinome iš XV a. šaltinių, tarnyba ginkluote bei žirgu ir tarnyba žagre bei dalgiu (kirviu, bučiu ir pan.). Traidenis net darbo prievolininkų viršūnę – pirklius – įvardijo kaimiečiais ir šunimis. Karo ir administracinė tarnyba pasidarė socialinė privilegija. Ši privilegija užtikrino kažkurią rentos dalį (jos negavo karo prievolininkų dauguma, bet ji neturėjo atlikti ir darbo prievolės). Gaunama rentos dalis leido pasiekti gerovę, skiriančią valdančiosios terpės viršūnę nuo kitų žmonių. Ši gerovė ir tapo materialiu tautinės savimonės pagrindu. Valdančiosios viršūnės ekonominės ir socialinės privilegijas XIV a. pradžioje, kaip liudija šaltiniai, jau ėmė išreikšti kilmė. Ją apibrėžė iš rusų pasiskolinta *bajoro* sąvoka. *Bajoras* tuo metu reiškė tik kilmingąjį

karo prievolinką. Didžiosios karo prievolinkų dalies socialinę padėtį lėmė jų ekonominis pajėgumas, taigi nebuvo aiškos ribos tarp jų ir darbo prievolinkų. Nebuvo tokios aiškos ribos tarp turinčiųjų tautinę savimonę ir jos neturinčiųjų, nes valstiečiai išlaikė etninę gėtinę savimonę, kur atitinkamai pakitusi plačioji samprata *mes* jungė juos su privilegijuotąja terpe, o šioje sampratoje jau nebebuvo vietos kitiems baltams. Naujas reiškiny buvo valdovo vaizdiny valstiečių akyse. Šiuo atveju ir jie, ir valdančioji terpė buvo valdovo valdiniai. Jėgos sankaupa valdovo rankose artino jį prie dievų – tų jėgų, kurios buvo nepasiekiamos ir nuo kurių daug kas, galbūt net viskas, priklausė. Jis buvo savas, nes jo klausė ir socialinį prestižą turintys savi valdantieji. Pastarieji buvo ir socialiniai antagonistai, bet negalima pamiršti, kad to meto skurdaus gyvenimo sąlygomis ne tik giminaičiams, bet ir šeimos nariams neturėta švelnių jausmų, o giminės ar šeimos solidarumas buvo aktualus tik svetimųjų apsuptyje.

Vidurio Europos šalyse valdovų europinio akiračio įgijimas ir visuomenės sukrikščioninimas vyko senąsias gyvenimo sampratas pašalinant brutalia prievarta, ką liudija šv. Vaitiekaus konfliktai su savo tautiečiais ar Boleslovo Narsiojo negailastingos bausmės nesilaikantiems Dievo ir Bažnyčios įsakymų. Ši prievarta ir šios bausmės valė kelią ir tautinei savimonei, kuriant ją pagal europinį modelį. Į tokį procesą įžengė ir Mindaugo valdoma Lietuva, bet pačioje pradžioje jis nutrūko. Valdovo europinis mąstymas nespėjo paveikti net jį supančios valdančiojo elito viršūnės. Vargu ar buvo nors kiek suvokta krikščioniškojo tikėjimo praktinė dogmatika, nors kažkiek susipažinta su jo apeigomis. Apie Boleslovo Narsiojo bausmes, kurias aprašo kronikininkai, pasakojama, kai jau pusė šimto metų buvo praėję nuo oficialaus šalies krikšto. Lietuvoje galima kalbėti tik apie vieną dešimtmetį. Bet čia ir sąlygos buvo kur kas blogesnės. Livonijos ordino dvasiškija nebuvo taip suinteresuota kaip ankstyvųjų viduramžių taikiųjų misijų vykdytojai, o svarbiausia – lietuvių elito viršūnė tokiomis sąlygomis visai nebuvo linkusi atsisakyti Lietuvos valstybės, kaip baltų vienytojos, vaidmens ir tokio jos raidos kelio. Jeigu kitose Vidurio Europos šalyse krikščionybės priėmimas vyko kaip ideologinė ir socialinė kolizija, Lietuvoje šią koliziją papildė politiniai ir etniniai komponentai, valdančiojo elito viršūnės akyse virtę bene svarbiausiu veiksniu. Tuo ir skyrėsi Mindaugo įgytoji tautinė savimonė nuo atsirandančios šios viršūnės tautinės savimonės. Livonijos eiliuotoji kronika viską vaizduoja karalienės Mortos ir Treniotos konfliktu, bet šis konfliktas atskleidžia ir tai, kad Mortos pozicija didele dalimi tebuvo Mindaugo požiūrį atspindintis veidrodis. Kaip ten bebūtų, galų gale laimėjo Treniotos nurodytoji kryptis, ir Lietuvos valdovų politinė samprata nesirėmė Europos krikščioniškąja ideologija. Didysis Lietuvos kunigaikštis nebuvo Dievo vietininkas šalyje, nes šio Dievo lietuvių visuomenė nepriėmė ir nežinojo. Tai buvo priešų Dievas

ir lietuvių kariai, progai pasitaikius, išniekindavo Jo altorius, o Vytenis vokiečių belaisvių akivaizdoje trypė ostiją kojomis. Tai netrukdė jam derėtis dėl krikšto, kas gerai rodo, jog Lietuvos valdovų politinė samprata vis dėlto neprarado europietiškojo akiračio. Tačiau jai reikėjo skaitytis ir su valdančiojo elito nuostatomis. XIV a. I pusėje lietuvių tautinė savimonė akivaizdžiai egzistuoja ir funkcionuoja, lemia reikšmingus ir smulkius įvykius, pasireiškia santykiaujant su kitomis tautomis. Nekeltinas klausimas, ar ji jau yra, ar jos dar nėra, o keltinas, kiek jos yra ir kokiais lygiais ji reiškiasi. Valdovo lygį mums neblogai nušviečia Gedimino laišškai ir vienaip ar kitaip su jais susiję kiti šaltiniai. Gediminas laiko save mažiausiu kitų karalių tarpe, bet savo valdomame krašte turinčiu tokią pačią galią kaip ir jie. Tai, ką jis leidžia, yra daroma jo karališkąja malone, ši jo teikiama malonė saugo nuo bet kokių jo valdinių kėslų. Su krikščionimis kariaujama ne dėl to, kad būtų sunaikintas jų tikėjimas, o siekiant atsiginti nuo jų daromų skriaudų. Visa tai yra puikiai suvokiamo savo valdomos šalies egzistavimo tarp kitų šalių išraiška. Lietuvos valdovas parodo save tarp kitų šalių valdovų. Ar tai Mindaugo, ar Treniotos požiūris? Manychiau, kad Gediminas sujungia abu šiuos požiūrius. Jo titulo ceremoniale yra ir Žemgala, tačiau jis pabrėžia, kad siekia apsikrikštyti ir tikėjimo reikaluose yra pasiruošęs paklusti popiežiui, kaip tai daro krikščionių valdovai. Tai dar ne viskas. Titulo ceremonias vardija ir daugelį rusų. Lietuvos monarcho valdžia siekia lietuvių ir rusų žemes, Gedimino prekybos sutartis sudaroma ginant lietuvių ir rusų pirklių interesus. Didžiojo kunigaikščio broliai ir sūnūs rusų žemėse priėmė jų tikėjimą, tačiau Gediminas pasirūpino gauti atskirą Lietuvos stačiatikių metropolitą. Apie Gedimino stačiatikišką krikštą nebuvo ir kalbos. Didžiojo kunigaikščio akimis jo valdoma valstybė buvo daugelio etnosų šalis, bet tai buvo Lietuvos valstybė. Visa tai, kas aptarta, buvo jau žinomų komponentų derinys, bet Gedimino etninės politikos sampratoje atsirado dar naujas komponentas – vokiečių kolonistų veiksnys. Savo laiškais jis paskelbė ištisą kolonizavimo programą, kuri per porą šimtmečių praktiškai susiklostė krikščioniškoje Vidurio Europos šalyse. Šių šalių valdovai šitaip įgydavo kur kas daugiau pajamų duodančius valdinius. Ekonomiškai šios šalys stiprėjo, bet jose atsirado ir etninio sugyvenimo ar net išgyvenimo problema, nes ekonomiškai ir kultūriškai pranašesnis vokiečių elementas nenorėjo tenkintis antraeilio etnosu padėtimi. Kur jo nebuvo daug, jam teko su tuo susitaikyti (taip buvo didesnėje Lenkijos ir Vengrijos dalyje), kur susidarė gausesnė jo terpė, ten iškilo jo kolizija su vietiniu etnosu (Čekijoje ir Moravijoje), kur atsirado santykinė jo dauguma, tas sritis vietinis etnosas prarado (Silezija ir Vakarų Pamarys). Pastarosiose srityse suvokietėjo net jų valdovai. Kadangi apie vokiečių kolonizaciją, kaip šalies raidą veikiantį reiškinį, bent jau Gedimino laikais kalbėti netenka, nelengva pasakyti,

kaip etniniu požiūriu jis ją vertino. Šiaip kviesti vokiečius jį, žinoma, skatino ekonominiai, galbūt ir kultūriniai motyvai, kurių nereikėtų atmesti, žinant jo europietiską akiratį.

Vokiečių kolonizacijos ir platesnio masto prekybos sutarčių veiksnys svarbus dar vienu požiūriu: čia galima išvelgti socialinės miestų politikos pradus. Ir šiuo atveju Gediminas prilygsta Vidurio Europos monarchams, nes miestiečių socialinės terpės susidarymas ir augimas teigiamai veikė šalies raidą ir stiprino jos valdovą. Vakarų Europoje miestiečių luomo susiklostymas išreiškė tautinės savimonės sustiprėjimą ir jos naujos, platesnės, šalinančios regionalizmą, sampratos atsiradimą. Vidurio Europoje marga etninė miestiečių terpės sudėtis ne per daugiausia pasireiškė šia plotme, bet asimiliuojant vokiečius ten, kur jų buvo negausu, vis dėlto irgi plėtė tautinę savimonę į platesnius ir šalies raidai labai reikšmingus sluoksnius. Apie Gedimino ketinimus šioje srityje galima kalbėti tik „neįvykusios istorijos“ požiūriu, bet net ir šiuo atveju turime pažymėti kažkiek atsirandantį miestiečių etninės (savos ir svetimos) savimonės reiškinį su išplaukiančiais iš to padariniais. Gedimino laiškuose rašoma tik apie jo valdinius. To meto šaltiniuose tie jo valdiniai dar beveik neprabyla. Yra tik išlikęs jo pasiuntinio Liesio pareiškimas, kuriame kalbama apie „karaliaus ir visų mūsų lietuvių gerą vardą“. Šiame posakyje – tautinės savigarbos išraiškos pavyzdys. Liesis, be abejo, buvo lietuvių elito viršūnės atstovas, bet turime akivaizdų faktą, kad bent jau tuo lygiu lietuvių tautinė savimonė tikrai egzistavo. Ji, žinoma, rėmėsi platesnio karo prievolinkų sluoksnio ištikimos valdinystės jausmais. Kiek šioje savimonėje buvo išlikęs bendraltitiškasis *mes*?

Kalbą apie tai galbūt geriausia būtų pradėti nuo žemaičių autonomijos – kompromiso tarp jų diduomenės ir didžiojo kunigaikščio. Dar laimėję Durbės mūšį, žemaičių kunigaikščiai kreipėsi į Mindaugą, prašydami, kad juos priimtų į savo valdinystę. Daugiau už kitus lietuvius susidūręs su vokiečių puolimais, žemaičių elitas sugebėjo suprasti, jog neturi kito pasirinkimo. Vokiečių spaudimas didėjo ir bendralietuviškas žemaičių nusiteikimas nuo to tik stiprėjo, valstybinių ryšių aplinkoje tai buvo ne tik kiekybinis, bet ir kokybinis poslinkis. Lietuviška žemaičių gentis darėsi potaute, žinoma, visų pirma jų elito lygiu. XIV a., ypač pirmoje jo pusėje, ne tiek jau daug buvo pažengta šia kryptimi. Socialinė žemaičių elito raida gerokai atsiliko. Vargu ar galima kalbėti apie jo gaunamą iš valstiečių rentą, juo labiau pastebimą žemėvaldos stiprėjimą. Vadinasi, trūko ekonominio šios raidos pagrindo. Etninį žemaičių nusiteikimą labai veikė priešiškus vokiečiams, kas buvo visiškai suprantama, esant jiems dešimtmečiais trunkančio karo forpostu. Būtent šis nusiteikimas bene labiausiai nulėmė Gedimino krikšto programos sužlugdymą. Pradedant Treniota, lietuvių elito aplinkoje niekad netrūko žmonių,

pritariančių žemaičių nusiteikimui, todėl lietuvių tautinės savimonės išskirtiniu bruožu tapo jos antivokiškas kryptingumas. Pastarojo nereikėtų laikyti apibendrinta antikrikščioniška nuostata. Lietuvių diduomenė ir karo prievolinkų sluoksnis nenorėjo pritarti savo valdovo vokiškajam krikštui, bet visiškai nesipriešino, kai jis pasirinko lenkiškąjį krikšto variantą. Su žemaičiais buvo sudarytas kompromisas todėl, kad diduomenė tarėsi su diduomene. Lietuvių diduomenė turėjo pasitenkinti tik politinėmis žemaičių diduomenės nuolaidomis, žemaičių valstiečiams nereikšdama socialinių pretenzijų, kurios buvo paliktos jos žemaitiškajam kontrahentui. Panašiai galima pasakyti apie žemgalius, kur spėjo išaugti po lietuvių toliausia pažengusi diduomenė. Jai buvo pripažinta jos užimama padėtis ir Lietuvos valstybėje, o Žemgalos kunigaikštis Nameisis netgi galėjo vadovauti lietuvių kariuomenei. Dėl to nemaža žemgalių dalis pasitraukė į Lietuvą, kai tapo nebeįmanoma atsiginti nuo Livonijos ordino. Priešingas pavyzdys – menkesnė jotvingių ir skalvių diduomenė. Vieni jos atstovai pripažino Vokiečių ordino valdžią, kiti pasitraukė į Lietuvą, bet vargu ar jais pasekė didesnis eilinių gyventojų skaičius. Su silpnu Pietų Kuršo elitu žemaičiai mažai ir tekalbėjo: tiesiog užvaldė ir kolonizavo šį kraštą.

Vystantis Lietuvos valstybei, lietuvių atotrūkis nuo kitų baltų didėjo. Lietuvoje elito viršūnė išaugo iki kilmingųjų bajorų. Lietuvių karo prievolinkų požiūriu karo tarnybininkai Kurše ar Latgaloje nesiskyrė nuo paprasčiausių tarnų ar valstiečių. Puolant Vokiečių ar Livonijos ordino žemes, latgaliai, kuršiai, skalviai ar prūsai buvo žudomi, plėšiami ir išsivaromi į vergiją kaip ir gentiniais laikais. Jei XIII a. dar gyvavo kažkokios baltų antivokiško solidarumo reminiscencijos, tai XIV a. jos buvo pamiršamos. Perbėgantys į lietuvių pusę skalviai, kaip darbo prievolinkai, buvo kažkur apgyvendinami, bet net į antivokiškus valstiečių viršūnių politinius siekius buvo žiūrima įtariai ar net priešiška. Apie staigų Bajerburgo pilies pastatymą pranešusį prūsų vitingą lietuvių bajorai sukapojo kalavijais, išliedami savo pyktį, nors visai ne dėl jo kaltės sužlugo jų kontrpuolimas. Sukilusių lyvių seniūną, siūliusį Algirdui padėti kovoti prieš Livonijos ordiną, didysis kunigaikštis išvadinio kaimiečiu ir liepė jam nukirsti galvą. Viena svarbiausių bendrabaltiškojo *mes* nykimo priežasčių buvo skirtinga socialinė raida. Vokiečių užkariautiems baltams likus valstiečių etnosu, o atsiradusią lietuvių tautą reprezentuojant tautiniam elitui, šis etnosas ir buvo suvokiamas kaip valstiečiai. Beje, tai nesiskyrė nuo požiūrio į savus lietuvių valstiečius.

XIV a. vidurio ir antrosios pusės Lietuvos valdovų požiūryje kitiems baltams jau nebebuvo vietos, bet to negalima pasakyti apie baltų žemes. Čia išliko bendrabaltiškos reminiscencijos, nes jos buvo kilusios iš kažkada turėtos valdžios šioms žemėms. Beje, šios reminiscencijos nebuvo tikslios: pretenzijos buvo reiškiamos

ir ten, kur tokios valdžios nebuvo (bent mes nieko apie tai nežinome). Ir priešingai – buvo pamirštos (o gal nutylėtos) kažkada valdytos vietos. Labai galimas atvejis, kad buvo žiūrima patogiausių realijų. Šiaip ar taip, derėdamasis su imperatoriumi, Algirdas pareikalavo Dauguva ir Prėgliumi einančių sienų. Kiek tai buvo realu, jau kitas klausimas, bet visa tai buvo sakoma. Gal jau ne tiek daug ir būta bendrabaltiškųjų reminiscencijų net ir teritorijų požiūriu. Nepamirškime, jog tose pačiose derybose Algirdas pareiškė, kad ir visa Rusija turi priklausyti lietuviams. Pusę jos jis jau buvo prijungęs, o dėl kitos pusės bent jau žadėjo Konstantinopolio patriarchui priimti ir stačiatikių tikėjimą. Į kur tuo atveju būtų nukrypusi lietuvių tautos ir jos tautinės savimonės raida, turbūt geriausiai pasakė Tomas Venclova: tuomet Gorbačiovas gyventų Gedimino pilyje.

Bet tai jau vėl „neįvykusi istorija“. Taigi galima baigti šia išvada: XIV a. antroje pusėje egzistavo lietuvių tauta. Tautinę savimonę buvo įsisavinęs kilmingasis karo prievolininkų elitas. Jo požiūris, be abejo, veikė eilinius karo prievolininkus, tačiau ši poveikį riboja menka pastarųjų materialinė bazė. Jie dar neturėjo sau pavaldžių ūkininkų, t.y. Lietuvoje dar nesusiklostė dvarais paremta riterių tipo terpė. Tokia terpė jau buvo susiklosčiusi Lenkijoje. Tai buvo esminis socialinės struktūros bruožas, skyręs Lietuvos ir Lenkijos visuomenes. Tautinę savimonę Lenkijoje turėjo kur kas didesnis valdančiosios mažumos sluoksnis.

